

HENRYK ZIMOŃ SVD

Lublin, KUL

ZNACZENIE MIRCEI ELIADEGO W RELIGIOZNAWSTWIE XX WIEKU

1. Życiorys – 2. Twórczość naukowa i działalność organizacyjna w dziedzinie religioznawstwa – 3. Oddziaływanie i recepcja poglądów Eliadego we współczesnym religioznawstwie – 4. Zakończenie

Mircea Eliade (1907–1986) dominował w religioznawstwie II poł. XX w., a jego bogata spuścizna naukowa stała się jednym z ważniejszych etapów historii tej nauki. Z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin rumuńskiego badacza jego współpracownicy, JOSEPH MATSUO KITAGAWA i CHARLES M. LONG, wydali księgę pamiątkową pt. *Myths and Symbols*¹. W siedemdziesiątą rocznicę urodzin Eliadego wydano w Paryżu w prestiżowej serii *Cahiers de l'Herne*, publikującej prace o najoryginalniejszych postaciach XX-wiecznej humanistyki, książkę jubileuszową pod redakcją C. TACOU pt. *Mircea Eliade* (Paris 1978)². W dziele zbiorowym (opracowanym pod redakcją AXELA MICHAELSA) *Klassiker der Religionswissenschaft* Eliadego włączono do grona 23 klasyków religioznawstwa światowego³. O jego znaczeniu i wpływie świadczy bardzo obszerna literatura religioznawcza, w której komentuje się, interpretuje i ocenia dorobek rumuńskiego naukowca, zarówno w tonie aprobującym, jak i krytycznym. Pozycję i prestiż Eliadego porównałem ze znaczeniem WILHELMA SCHMIDTA SVD (1868–1954) w religioznawstwie I poł. XX w.: „Dorobek naukowy wybitnego rumuńskiego religioznawcy jest podobnie oceniany — zarówno pozytywnie, jak i krytycznie — w światowej literaturze religio-

¹ J.M. KITAGAWA, CH.M. LONG (wyd.), *Myths and Symbols. Studies in Honor of Mircea Eliade*, Chicago 1969. Książka ta składa się z 29 artykułów znanych religioznawców i literaturoznawców, pochodzących z wielu krajów świata.

² Książka ta zawiera fragmenty tekstów Eliadego i jest rodzajem eliadowskiej encyklopedii; zob. S. TOKARSKI, *Eliade i Orient*, Wrocław 1984, s. 11.

³ U. BERNER, *Mircea Eliade (1907–1986)*, w: A. MICHAELS (red.), *Klassiker der Religionswissenschaft. Von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*, München 1997, s. 343–353, 409–412.

znawczej, a zwłaszcza w Ameryce Północnej”⁴. Dodam, że Eliade uważał Schmidta za jednego z największych lingwistów i etnologów swej epoki⁵.

W setną rocznicę urodzin pragnę uczcić pamięć wielkiego uczonego rumuńskiego. Przedstawię wybrane elementy jego życiorysu, twórczość naukową i działalność organizacyjną oraz oddziaływanie i recepcję we współczesnym religioznawstwie.

1. Życiorys

Mircea Eliade urodził się 9 marca 1907 r. w Bukareszcie. Tam w latach 1925–1928 studiował filozofię. Od 1928 do 1931 r. przebywał w Indiach i w Kalkucie studiował sanskryt i filozofię indyjską u wybitnego filozofa SURENDRANATHA DASGUPTY (1885–1952). W tamtym czasie zamieszkał przez sześć miesięcy (1930–1931) w towarzystwie pustelników w himalajskim aśramie Swarga koło Riszikeszu, w pobliżu Hardwaru, gdzie praktykował jogę pod kierunkiem guru SWAMI ŚIWANANDY⁶. Wynikiem pobytu w Indiach była rozprawa doktorska o indyjskiej jodze. Napisał ją w latach 1930–1932, a obronił w 1933 r. na Wydziale Filozofii uniwersytetu w Bukareszcie⁷. Tam w latach 1933–1938 prowadził wykłady z religioznawstwa jako asystent filozofa NAE IONESCU. W 1938 r. założył czasopismo „Zalmoxis: Revue des études religieuses” (ukazywało się w Paryżu w latach 1938–1942).

Obok ożywionej działalności naukowej i literackiej angażował się przez pewien czas politycznie po stronie prawicowej rumuńskiej organizacji „Żelazna Gwardia”. Od 1940 r. pracował w ambasadzie rumuńskiej w Londynie, a w latach 1941–1945 był *attaché* prasowym, a później kulturalnym ambasady rumuńskiej w Lizbonie⁸. Po II wojnie światowej zamieszkał w Paryżu (1945–1955). Dzięki pomocy GEOR-

⁴ H. ZIMOŃ, *Znaczenie Wilhelma Schmidta w badaniach etnologicznych i religiolologicznych*, w: A. WAS (red.), *Werbiści a badania religiolologiczne*, Warszawa 2005, s. 47.

⁵ M. ELIADE, *W poszukiwaniu historii i znaczenia religii*, tł. A. Grzybek, Warszawa 1997, s. 41.

⁶ TENŹE, *Zapowiedź równonocy. Pamiętniki*, t. I: (1907–1937), tł. I. Kania, Kraków 1989, s. 147–193; TENŹE, *Foreword*, w: D. ALLEN, *Structure and Creativity in Religion. Hermeneutics in Mircea Eliade's Phenomenology and New Directions*, The Hague 1978, s. IX; TOKARSKI, *dz. cyt.*, s. 152n; J.M. KITAGAWA, *Eliade und Tillich. Gedanken über Begegnung*, w: H.P. DUERR (red.), *Die Mitte der Welt. Aufsätze zu Mircea Eliade*, Frankfurt am M. 1984, s. 261; M. CZERWIŃSKI, *Wstęp*, w: M. ELIADE, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, tł. A. Tatarkiewicz, Warszawa 1993³, s. 6. Eliade przebywał w Indiach od grudnia 1928 do grudnia 1931 r.

⁷ ELIADE, *Zapowiedź równonocy*, s. 163, 176, 185. Praca doktorska *Historia porównawcza techniki jogi* została wydana w języku francuskim pt. *Yoga: essai sur l'origine de la mystique indienne* (Paris 1936).

⁸ M.L. RICKETTS, *Mircea Eliade. The Romanian Roots*, New York 1988, s. 922–930; S. CAIN, *Mircea Eliade, the Iron Guard, an Romanian Anti-Semitism*, „Midstream” 35 (1989), s. 27–31; B.S. RENNIE, *Reconstructing Eliade. Making Sense of Religion*, Albany, NY 1996, s. 143–146, 176n.

GESA DUMÉZILA rozpoczął w 1946 r. wykłady zleczone w *École Pratique des Hautes Études* na temat morfologii *sacrum* oraz struktury mitu⁹. W 1949 r. poślubił CHRISTINEL COTTESCO. W Paryżu opublikował kilka ważnych książek i stał się znanym religioznawcą. W latach 1949–1956 uczestniczył w corocznych konferencjach Towarzystwa *Eranos* w Askonie (Szwajcaria), poświęconych spotkaniu kultur Wschodu i Zachodu. W latach 1951–1955 był stypendystą fundacji Bollingena w Nowym Jorku. Prowadził wykłady gościnne w Rzymie, Padwie, Strasburgu, Monachium, Fryburgu, Lundzie, Uppsali oraz brał czynny udział w międzynarodowych kongresach w Monachium, Amsterdamie i Rzymie. Mimo sukcesów naukowych nie powiodły się jego starania o profesurę w Paryżu i Bukareszcie. W 1956 r. Eliade na zaproszenie Uniwersytetu w Chicago wygłosił wykłady gościnne pt. *Wzorce inicjacji* w ramach *Haskell Lectures*¹⁰, a w następnym roku przyjął po JOACHIMIE WACHU (zm. 1955) na Wydziale Teologii (*Divinity School*) Uniwersytetu w Chicago katedrę historii religii, którą kierował aż do śmierci. W 1962 r. został Sewell L. Avery *Distinguished Service Professor*. W tym czasie zgromadził w wokół siebie w Chicago wielu uczniów z Europy, obu Ameryk i Azji. Prowadził też wykłady gościnne w różnych ośrodkach badań religioznawczych Europy i Azji oraz uczestniczył w konferencjach Międzynarodowego Towarzystwa Religioznawczego (*The International Association for the History of Religions* — IAHR) w Marburgu (1960) i Sztokholmie (1970), którego był wiceprezesem w latach 1970–1974. Był członkiem Amerykańskiej Akademii Nauk, Towarzystwa Azjatyckiego w Paryżu, Towarzystwa Bengalskiego w Kalkucie, Akademii Brytyjskiej, Królewskiej Akademii Belgijskiej, Austriackiej Akademii Nauk, Akademii Historii i Literatury w Kordowie, Akademii Rumuńskiej (mianowany pośmiertnie w 1996 r.) i wielu innych towarzystw naukowych. W ostatnich latach życia Eliade otrzymywał doktoraty *honoris causa* wielu uniwersytetów.

Eliade zmarł na udar mózgu 22 kwietnia 1986 r. w Chicago jako profesor emerytowany, zaopatrzony sakramentami świętymi, w obecności modlących się żony i przyjaciół. W prawosławnych kościołach Stanów Zjednoczonych odprawiono nabożeństwa żałobne za spokój jego duszy. Ten, który uważał śmierć za rodzaj inicjacji i przejścia, przeszedł do ponadczasowej rzeczywistości sakralnej, w której istnienie zawsze głęboko wierzył¹¹.

⁹ M. ELIADE, *Traktat o historii religii*, tł. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 1966, s. 5.

¹⁰ Wykłady te zostały opublikowane pt. *Naissances mystiques. Essais sur quelques types d'initiation* (Paris 1959; *Inicjacje, obrzędy, stowarzyszenia tajemne. Narodziny mistyczne*, tł. K. Kocjan, Kraków 1997).

¹¹ J.M. KITAGAWA, *Eliade, Mircea*, w: M. ELIADE (wyd.), *The Encyclopedia of Religion*, t. V, New York 1987, s. 85–90; KITAGAWA, LONG (wyd.), *dz. cyt.*, s. 415, G. DUDLEY III, *Religion on Trial. Mircea Eliade and His Critics*, Philadelphia 1977, s. 14–16; D.L. PALS, *Seven Theories of Religion*, New York 1996, s. 159–161; CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 5–8; TOKARSKI, *dz. cyt.*, s. 12–27; TENŹE, *Szkoła Chicago. Spór o dialog międzykulturowy*, Warszawa 2001, s. 61; A. BRONK, *Podstawy nauki o religii*, Lublin 2003, s. 268n,

Wpływ na Eliadego wywarła tradycja prawosławna, z której wyrósł, oraz rumuńska kultura chłopska, którą był zauroczony. Decydujące znaczenie dla naukowej działalności religioznawczej miał trzyletni pobyt w Indiach i związane z nim przeżycie fascynacji tym krajem, jak i Orientem w ogóle. Eliade odwoływał się do poety JOHANNA WOLFGANGA VON GOETHEGO, do filozofów: ERAZMA Z ROTTERDAMU, FRIEDRICHA NIETZSCHEGO, ARTHURA SCHOPENHAUERA, NAE IONESCU, SURENDRA-NATHA DASGUPTY oraz religioznawców: JAMESA G. FRAZERA, ANDREW LANGA, LUCIENA LÉVY-BRUHLA, FRIEDRICHA MAXA MÜLLERA, RUDOLFA OTTA, CARLA GUSTAVA JUNGA, GERARDUSA VAN DER LEEUWA I RAFFAELE' A PETTAZZONIEGO¹².

2. Twórczość naukowa i działalność organizacyjna w dziedzinie religioznawstwa

Dorobek naukowy i organizacyjny Eliadego w dziedzinie religioznawstwa jest wyrazem geniuszu, ogromnego wysiłku intelektualnego i pracowitości, duchowej głębi, intuicji, twórczej wyobraźni i porównawczego rozmachu, co widoczne jest zarówno w badaniach szczegółowych różnorodnych fenomenów religijnych, jak i w całościowym oraz syntetycznym ujęciu religii człowieka archaicznego i wyznawców współczesnych religii. Eliade stworzył własny, niepowtarzalny styl i język, pełen metafor i symboli zmierzających do wyrażenia złożonej rzeczywistości sakralnej (*sacrum*), objawiającej się w różnych hierofaniach. Twórczość jego charakteryzuje się oryginalną perspektywą, kreatywnymi i subtelnymi skojarzeniami, encyklopedyczną erudycją oraz bogatym materiałem faktograficznym. Znaczący i krytycy bogatej twórczości Eliadego wskazują na zbieżność i dopełnianie się wątków literackich, filozoficznych i religioznawczych. Z wielką łatwością przechodził z jednej dziedziny wiedzy do drugiej (religioznawstwa, etnologii, folklorystyki, kulturoznawstwa, orientalistyki, historii sztuki i literatury), posługiwał się różnymi perspektywami badawczymi (historyczną, porównawczą, filologiczną, psychologiczną, socjologiczną, filozoficzną i teologiczną) oraz korzystał z literatury naukowej dotyczącej różnych przestrzeni geograficznych i różnych epok historycznych. Pozwalało mu to przekraczać granice nauk i prowadzić badania interdyscyplinarne. Mniejszą natomiast wagę przywiązywał do metodologicznych rygorów pracy naukowej, precyzji w cytowaniu źródeł i definiowaniu w sposób jednoznaczny używanych pojęć i terminów. Według KITAGAWY, współpracownika i przyjaciela Eliadego, trudno jest jednoznacznie zaprezentować lub krytykować poszczególne elementy systemu Eliadego bez naruszenia całej struktury. Podając krytyce dorobek, trzeba

292; BERNER, *art. cyt.*, s. 343n; A. SZYJEWSKI, *Eliade Mircea*, w: T. GADACZ, B. MILERSKI (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. III, Warszawa 2001, s. 400n.

¹² ELIADE, *Foreword*, s. 268; TOKARSKI, *Eliade i Orient*, s. 152n; BRONK, *dz. cyt.*, s. 268.

uwzględnić całą twórczość Eliadego (również literacką), ogólną koncepcję religii oraz założenia i metody prowadzenia badań nad religią¹³.

Podjęcie Eliadego do badań nad religią i jej rozumienia wyróżniają następujące założenia: (a) autonomiczne, antyredukcyjne, antyewolucjonistyczne i holistyczne traktowanie fenomenów religijnych; (b) dialektyka świętości (*sacrum*) i świeckości (*profanum*); (c) podkreślenie znaczenia czasów archaicznych (okres od paleolitu do neolitu) i archaicznej ontologii, charakterystycznej dla wszystkich zjawisk religijnych; (d) pragnienie odnowienia zdesakralizowanego świata zachodniego przez twórczy kontakt, wymianę i spotkanie z religiami archaicznymi (prahistorycznymi), pierwotnymi i wschodnimi, (e) przekonanie o istnieniu zasadniczej jedności wszystkich zjawisk religijnych i podstawowych struktur religijnych oraz prawzorców (archetypów), objawiających się w dziejach w postaci hierofanii, kratofanii, teofanii, ontofanii, symbolów, mitów i rytuałów, poprzez które człowiek kontaktuje się z *sacrum*; (e) systematyczne, historyczne, porównawcze i fenomenologiczne badania manifestacji świętości w różnych religiach¹⁴.

Podczas jedenastoletniego pobytu w Paryżu dzięki ważnym publikacjom Eliade stał się znanym religioznawcą. W 1948 r. opublikował książkę pt. *Techniques du Yoga* (Paris 1948). Bestsellerem stała się nowa próba syntetycznego ujęcia jogi pt. *Yoga. Immortalité et liberté* (Paris 1954; *Joga. Nieśmiertelność i wolność*, Warszawa 1984). Popularność tych dwóch książek otworzyła Eliademu drogę do Towarzystwa *Eranos* — elitarniej grupy uczonych humanistów skupionych wokół C.G. JUNGA, szwajcarskiego psychiatry i psychologa. Dwa cykle akademickich wykładów zleconych w *École Pratique des Hautes Études* o morfologii świętości oraz strukturze mitu ukazały się w formie znanych książek: pt. *Traité d'histoire des religions* (Paris 1949; *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, Łódź 1993², Warszawa 2000³) oraz *Le mythe de l'éternel retour* (Paris 1949; *Mit wiecznego powrotu*, Warszawa 1998). Publikacje te zostały przetłumaczone na wszystkie ważniejsze języki świata¹⁵. W 1951 r. ukazała się rozprawa pt. *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (Paris 1951; *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, Warszawa 1994). To porównawcze studium zawiera ogromny i niezwykle

¹³ KITAGAWA, *Eliade*, s. 87, 89; zob. też TOKARSKI, *Eliade i Orient*, s. 162–164; M.L. RICKETTS, *Foreword*, w: RENNIE, *dz. cyt.*, s. VII–IX; RENNIE, *dz. cyt.*, s. 3, 7.

¹⁴ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 1–4; TENŽE, *History of Religions and the New Humanism*, HR 1 (1961), s. 1–8; TENŽE, *W poszukiwaniu historii*, s. 17–19, 22; KITAGAWA, *Eliade*, s. 88n; ALLEN, *dz. cyt.*, s. 113n, 126n, 130; PALS, *dz. cyt.*, s. 163–168, 186n; K. RUDOLPH, *Eliade und die „Religionsgeschichte“*, w: DUERR (red.), *dz. cyt.*, s. 58, 64n, 70; BERNER, *art. cyt.*, s. 345–348; CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 9; RENNIE, *dz. cyt.*, s. 27–32; BRONK, *dz. cyt.*, s. 272.

¹⁵ To pierwsza naukowa książka Eliadego, wydana w języku polskim w czasach panowania systemu socjalistycznego w Polsce. Była ona czytana przez wielu uczonych słowiańskich (np. Czechów i Słowaków). Inna książka tego autora pt. *Sacrum, mit, historia* (Warszawa 1970, 1974², 1993³) jest zbiorem fragmentów jego prac.

ciekawy dla przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych materiał technik ekstazy szamanów wszystkich kontynentów. Zyskała ona entuzjastyczne recenzje religioznawców, psychologów i orientalistów¹⁶. Plonem licznych prelekcji na uniwersytetach Europy i Azji była książka *Image et symboles. Essais sur le symbolisme magico-religieux* (Paris 1952; *Obrazy i symbole. Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, Warszawa 1998). Ponadto Eliade opublikował książki pt. *Forgerons et alchimistes* (Paris 1956; *Kowale i alchemicy*, Warszawa 1993) oraz *Mythes, rêves et mystères* (Paris 1957; *Mity, sny, misteria*, Warszawa 1994, 1999²).

Ze względów metodologicznych i merytorycznych z podanych publikacji najistotniejsza jest książka pt. *Traktat o historii religii*, która przyniosła autorowi światowy rozgłos. Stanowi ona systematyczne opracowanie struktury i morfologii *sacrum*, które objawia się w niezliczonych manifestacjach świętości, zwanych przez Eliadego hierofaniami. We wstępie autor stwierdza, że nie ma zjawiska wyłącznie religijnego. Jako zjawisko ludzkie religia jest też zjawiskiem historycznym, społecznym, językowym i ekonomicznym. Według Eliadego byłoby rzeczą złądną „próbować wyjaśnić religię za pomocą jednej z tych podstawowych funkcji”¹⁷, które określają naturę ludzką. Dlatego najważniejszą rzeczą „jest zbadanie zjawiska religijnego samego w sobie, pod kątem widzenia tego, co w nim jest oryginalne i nie dające się sprowadzić do czegoś innego”¹⁸. Z tych słów wynika jednoznacznie, że religia jest rzeczywistością prawdziwą i nieredukowalną do innych zjawisk. *Sacrum* jest elementem w strukturze świadomości, a więc jest częścią prawdziwej struktury istoty ludzkiej¹⁹. Zdaniem BRYANA S. RENNIEGO, Eliade rozumie świętość jako „intencjonalny przedmiot doświadczenia ludzkiego, które jest uważane za realne”²⁰. W pierwszym rozdziale Eliade nie definiuje kategorii *sacrum*, ale za ROGEREM CAILLOIS stwierdza, że określa ją opozycja wobec *profanum*. Każda definicja zjawiska religijnego „przeciwstawia na swój sposób *sacrum* (sakralność, świętość) i życie religijne — *profanum* (powszedniości, świeckości) i życiu świeckiemu”²¹. Widząc trudność w wytyczeniu granicy obu sfer, autor tworzy koncepcję dialektyki *sacrum* i *profanum*. Zakłada, że *sacrum* zawsze objawia się w i poprzez *profanum*. Najwięcej miejsca poświęca Eliade hierofaniom kosmicznym, takim jak: niebo, słońce, księżyc, wody, kamienie, ziemia (rozdziały II–VII). Dodam, że w analizie

¹⁶ R.S. STEIN (rec.), M. ELIADE, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, RevR 17 (1952), nr 1, s. 36.

¹⁷ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 1; zob. też TENŻE, *W poszukiwaniu historii*, s. 19.

¹⁸ TENŻE, *Traktat o historii religii*, s. 2.

¹⁹ TENŻE, *W poszukiwaniu historii*, s. 6; zob. też T. MURPHY, *Eliade, Subjectivity, and Hermeneutics*, w: B.S. RENNIE (wyd.), *Changing Religious Worlds. The Meaning and End of Mircea Eliade*, Albany, NY 2001, s. 37n.

²⁰ RENNIE, dz. cyt., s. 21.

²¹ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 7; zob. też CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 11.

sakralności ziemi w aspekcie ogólnoreligioznawczym i afrykanistycznym inspiację stanowiły dla mnie ogólne wnioski i wnikliwe rozważania oraz bogaty materiał faktograficzny zawarty w rozdziale siódmym tej książki, z których chętnie korzystałem²². Innymi zagadnieniami analizowanymi przez Eliadego są hierofanie biologiczne (roślinność i kult płodności — rozdziały VIII–IX), hierofanie przestrzeni i czasu (rozdziały X–XI). Książkę kończą rozważania na temat mitów i symboli (rozdziały XII–XIII). Analiza fenomenologiczna i opis hierofanii zmierza do ustalenia uniwersalnego, ponadczasowego i niezmiennego charakteru struktur religii. Przez porównywanie zmierza Eliade do rekonstrukcji sensu tych struktur i archetypów, czyli prawzorców zjawisk religijnych. W zakończeniu książki autor stwierdza, że „nie ma stanowiska i poglądu religijnego, którego by człowiek nie miał już od czasów pierwotnych”²³. Te poglądy istniały zawsze, „gdy człowiek uświadomił sobie swą sytuację egzystencjalną we wszechświecie”²⁴. Przyznaje jednak, że choć „historia może przyczynić do rozwoju lub do zahamowania nowych doświadczeń religijnych, to jednak nigdy nie zdoła ona znieść całkowicie potrzeby doświadczenia religijnego”²⁵. Przyjmował więc wpływ historii na doświadczenie religijne człowieka i społeczeństw; dlatego tematyce modlitwy, ofiary i rytuałów, wyrażającej konkretną odpowiedź człowieka w różnych religiach na *sacrum*, miał być poświęcony drugi tom *Traktatu o historii religii*, który jednak nigdy nie został napisany, mimo że Eliade otrzymał zaliczkę na jego napisanie²⁶.

Ważny etap twórczości naukowej i działalności organizacyjnej Eliadego przypadł na jego pobyt w Chicago. W 1956 r. w Stanach Zjednoczonych istniały zaledwie trzy katedry religioznawstwa. W 1977 r. było ich 29, a 14 z nich obsadzili uczniowie Eliadego²⁷. W ciągu kilku lat ukazały się podstawowe prace Eliadego, przetłumaczone na język angielski i zaopatrzone nowymi wstępami oraz zakończeniami. *Traktat o historii religii*, zatytułowany *Patterns in Comparative Religions*, wydany w Nowym Jorku w 1958 r., wznowiono dziesięciokrotnie. Ukazały się również nowe książki Eliadego, jak np.: *Birth and Rebirth. The Religious Meanings of Initiation in Human Culture* (New York 1958, przedruk pt. *Rites and Symbols of Initiation*, New York 1965); *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion* (London 1959; *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, Warszawa 1999); *Myth and Reality* (New York 1963; *Aspekty mitu*, Warszawa 1998); *From Primitives to Zen: A Sourcebook in Comparative Religion*, New York 1967; *Australian Religions*

²² Zob. H. ZIMOŃ, *Sakralność ziemi u ludu Konkomba z Afryki Zachodniej*, Lublin 1998, s. 27–45.

²³ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 457.

²⁴ *Tamże*, s. 458.

²⁵ *Tamże*, s. 459.

²⁶ M. ELIADE, *Fragments d'un journal*, Paris 1973, s. 135 (cyt. za: TOKARSKI, *Eliade i Orient*, s. 41).

²⁷ TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 69; zob. też KITAGAWA, *Eliade*, s. 88; PALS, *dz. cyt.*, s. 161.

(London 1973; *Religie australijskie. Wprowadzenie*, Warszawa 2004); *Occultism, Witchcraft and Cultural Fashions. Essays in Comparative Religions* (Chicago 1976; *Okultyzm, czary, mody kulturalne. Eseje*, Kraków 1992, Warszawa 2004²⁸).

Najważniejszą publikacją Eliadego było wydanie w trzech tomach dzieła w języku francuskim pt. *Histoire des croyances et des idées religieuses* (Paris 1976–1983²⁹; *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. I–III, Warszawa 1988–1995). Trzy tomy prezentują manifestacje *sacrum* oraz kreatywne, ważne wydarzenia różnych tradycji religijnych do czasu odkryć geograficznych w porządku mniej lub bardziej chronologicznym. Potwierdzają one fundamentalną jedność wszystkich zjawisk religijnych, o czym przekonany był autor tego monumentalnego, niedokończonego dzieła³⁰. STANISŁAW TOKARSKI, najlepszy znawca Eliadego i eliadyzmu w Polsce, uważa, że to trzypięciotomowe dzieło jest „kontynuacją wielokrotnie wznawianego, tłumaczonego, krytykowanego i podziwianego *Traktatu o historii religii*”³¹,

Do sukcesu i uznania Eliadego jako religioznawcy wybitnego i wiodącego w Stanach Zjednoczonych przyczyniła się również jego działalność organizacyjna. W 1960 r. założył w Chicago nowe międzynarodowe czasopismo religioznawcze „History of Religions” Współredaktorami tego czasopisma byli współpracownicy Eliadego: JOSEPH M. KITAGAWA (pastor i znawca religii Dalekiego Wschodu) oraz CHARLES LONG (pastor, specjalista od kultów afroamerykańskich)³². Eliade był też współredaktorem dwóch innych czasopism: „Antaios” (publikowanego w Stuttgarcie w latach 1960–1972) i „The Journal of Religion” (wydawanego od 1921 r. przez Wydział Teologii Uniwersytetu w Chicago). W 1958 r. założono w Chicago Amerykańskie Towarzystwo Religioznawcze (*American Society for the Study of*

²⁸ Inne książki Eliadego opublikowane w tym czasie to: *The Two and the One* (Chicago 1965, *Mefistofeles i androgyn*, Warszawa 1999); *Patañjali and Yoga* (New York 1969; *Patañdzali i joga*, Warszawa 2004); *The Quest. History and Meaning in Religion* (London 1969, Chicago 1984²; *W poszukiwaniu historii i znaczenia religii*, Warszawa 1997); *Zalmoxis, the Vanishing God. Comparative Study in the Religion and Folklore of Dacia and the Eastern Europe* (Chicago 1972; *Od Zalmoxisa do Chyngis-chana*, Warszawa 2002).

²⁹ Publikacja *Historii wierzeń i idei religijnych* nie została zakończona przez Eliadego. Tom trzeci (3/1) kończy się na wieku reform. Tom czwarty (3/2), dotyczący okresu od odkryć geograficznych do czasów współczesnych, został wydany przez Ioana Petru Culianu (Couliano), profesora religioznawstwa i historii chrześcijaństwa w Uniwersytecie Chicago w j. niemieckim w wydawnictwie „Herder” pt. *Geschichte der religiösen Ideen*, t. III/2: *Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zur Gegenwart*, Freiburg 1991. Obejmuje on rozdziały 40–51 napisane przez dwunastu uczniów oraz kolegów Eliadego. Ponadto wydano w tym samym wydawnictwie jako osobny tom: *Geschichte der religiösen Ideen. Quellentexte*, tł. i opr. Günter Lanczkowski, Freiburg 1981 (oryginał: M. ELIADE, *From Primitives to Zen. A Thematic Sourcebook of the History of Religions*, London 1967, paperback, New York 1977).

³⁰ M. ELIADE, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. I: *Od epoki kamiennej do misteriów eleuzyńskich*, tł. S. Tokarski, Warszawa 1988, s. 2.

³¹ TOKARSKI, *Szkola Chicago*, s. 69; zob. też CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 8.

³² Pierwszy numer „History of Religions” ukazał się na przełomie 1960–1961; zob. *tamże*, s. 172.

Religion – ASSR). Eliade był przez pewien czas przewodniczącym oraz aktywnym uczestnikiem spotkań ASSR, co umożliwiło mu nawiązanie kontaktów z wieloma amerykańskimi religioznawcami i uczonymi innych dyscyplin naukowych. Eliade ze swymi współpracownikami przyczynił się również do stworzenia interdyscyplinarnego Instytutu Religioznawstwa i studium podyplomowego, które przyciągnęło wielu badaczy innych dyscyplin naukowych także spoza Chicago. Pierwszym dyrektorem tego Instytutu został Eliade³³.

Ostatnim organizacyjnym dziełem w życiu Eliadego było przygotowanie monumentalnej 16-tomowej encyklopedii religioznawczej pt. *Encyclopedia of Religion* (t. I–XVI, New York 1987). Encyklopedia ta została wydana w 1987 r. przez wydawnictwo *Macmillan Publishing Company*. Eliade jest jej naczelnym redaktorem, a LAWRENCE E. SULLIVAN — współredaktorem (*associate editor*). W słowie wstępnym napisanym w marcu 1986 r. Eliade stwierdził, że encyklopedia nie jest słownikiem, lecz zbiorem artykułów uczonych, pochodzących z pięciu kontynentów, o najważniejszych pojęciach, wierzeniach, mitach, symbolach i osobach, które odegrały znaczącą rolę w uniwersalnej historii wszystkich religii od czasów paleolitycznych do dzisiaj. W wielu artykułach zwrócono uwagę na strukturę, znaczenie i funkcje mitów oraz symboli religijnych³⁴.

W dowód uznania za zasługi dla dyscyplin religioznawczych została pośmiertnie ufundowana specjalna katedra historii religii im. Mircei Eliadego w Uniwersytecie w Chicago. Pierwszym kierownikiem tej katedry została WENDY DONIGER — studentka Eliadego³⁵

3. Oddziaływanie i recepcja poglądów Eliadego we współczesnym religioznawstwie

Eliade uważał, że religioznawstwo powinno być nauką uniwersalną, integrującą pozostałe nauki humanistyczne. Religioznawstwu jako nauce praktycznej przypisuje on znaczącą rolę w kształtowaniu kulturowego i religijnego oblicza świata. Nauka ta nie sprowadza się do interesujących przyczynków z dziejów różnych religii, lecz dostarcza równocześnie ważnej wiedzy o samym człowieku i jego miej-

³³ Po śmierci Eliadego dyrektorem Instytutu Religioznawstwa został prof. Lawrence E. Sullivan, znawca religii Indian obu Ameryk. Z kolei jego następcą był prof. Frank Reynolds, buddolog; zob. *tamże*, s. 32, 161.

³⁴ M. ELIADE, *Preface*, w: TENŻE (wyd.), *The Encyclopedia of Religion*, t. I, New York 1987, s. XIIn. Drugie wydanie tej encyklopedii, której redaktorem naczelnym jest Landsay Jones, ukazało się w wydawnictwie „Thomson Gale” (Detroit 2005, t. I–XIV); zob. też KITAGAWA, *Eliade*, s. 89; TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 33n, 54n, 69; BERNER, *art. cyt.*, s. 344.

³⁵ TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 167.

scu w kosmosie. Według rumuńskiego uczonego bycie religijnym należy do istoty i natury człowieka. Człowiek jest istotą religijną (*homo religiosus*), czego korelatem obiektywnym jest istnienie *sacrum* jako przedmiotu doświadczenia i czci religijnej. Sfera sakralna istnieje realnie i niezależnie od człowieka. Może on jednak przeżywać *sacrum* przez wysiłek wewnętrzny oraz postawę moralną. Badania Eliadego nad szamanizmem azjatyckim wykazały, że stany ekstatyczne i praktyki szamana obdarzały go zdolnością przenikliwego widzenia ludzi i ich spraw, zdolnością przewidywania rzeczy przyszłych oraz uwalniania od cierpień moralnych i fizycznych. Szaman — jako typowy przedstawiciel człowieka religijnego — jest przywódcą wspólnoty, prawodawcą, terapeutą oraz pośrednikiem między *sacrum* a ludźmi³⁶. Przedmiotem badań religioznawczych są wielorakie manifestacje *sacrum* w dziejach oraz sposoby, za pomocą których człowiek ich doświadcza i na nie odpowiada w aktach kultowych. Według Eliadego tylko człowiek religijny jest prawdziwym człowiekiem, rozwijającym naturę człowieczeństwa. Największym osiągnięciem XX w. było odkrycie zasadniczego znaczenia *sacrum* dla człowieka. Jego badania nad religiami zakładały istnienie *sacrum* jako przedmiotu czci religijnej. Był przekonany, że badania religioznawcze pełnią istotną rolę w kulturze współczesnej i dostarczają ważnej wiedzy o człowieku, która może być fundamentem rozwoju nowego humanizmu na skalę ogólnoswiatową. Religioznawca zajmuje się nie tylko religijnymi zachowaniami człowieka, lecz bada przede wszystkim ślady i manifestacje *sacrum*, niezależnie od ich kulturowego i historycznego kontekstu. Celem wyjaśnienia religioznawczego jest odkrycie pewnego nieredukowalnego jądra fenomenów religijnych, wykraczającego poza ich faktyczne dzieje. Istotne jest zatem zrozumienie znaczenia zjawisk religijnych samych w sobie, niezależnie od ich historycznych uwarunkowań. Wszystkie dostępne źródła historyczne są środkiem do odszyfrowania i zrozumienia ponadhistorycznego sensu oraz ponadczasowych struktur religijnych. *Sacrum* charakteryzuje się wymiarem uniwersalnym, a początki kultury zakorzenione są w doświadczeniach i wierzeniach religijnych³⁷.

Eliade jako fenomenolog religii szuka archaicznych i archetypicznych śladów religijności w dziejach poszczególnych ludów i narodów. W ostatnich publikacjach Eliade jest zwolennikiem tzw. kreatywnej lub totalnej hermeneutyki. Polega ona na odkryciu i zrozumieniu znaczeń i wewnętrznych struktur zjawisk religijnych. Głównym założeniem hermeneutycznej metody Eliadego jest teza, że u podstaw empirycznej różnorodności fenomenów religijnych leżą ponadczasowe powszechne struktury i rządzące nimi prawidłowości. Kreatywność i owocność jego badań

³⁶ M. ELIADE, *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, tł. K. Kocjan, Warszawa 1994; zob. też CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 11n.

³⁷ ELIADE, *W poszukiwaniu historii*, s. 22; zob. też CZERWIŃSKI, *Wstęp*, s. 10; ALLEN, *dz. cyt.*, s. 176; DUDLEY III, *dz. cyt.*, s. 18n, 36, 44–46; D. ALLEN, *Mircea Eliade's View of the Study of Religion as the Basis for Cultural and Spiritual Renewal*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 211, 219n, 229.

polega na dostarczeniu interesującego, nowego i całościowego spojrzenia na religię. Łączył umiejętnie badania specjalistyczne na temat poszczególnych religii czy pewnych szczegółowych zagadnień z podejściem porównawczym i syntetycznym uogólnieniem, dającym całościowe zrozumienie danych fenomenów religijnych i samej religii³⁸.

Ważnym wkładem Eliadego do badań religioznawczych jest wiele terminów i pojęć, które rozpowszechnił lub wprowadził do „totalnej hermeneutyki religii”, a należą do nich: hierofanie, kratofanie, teofanie, ontofanie, archetypy, oś świata (*axis mundi*), góra kosmiczna, drzewo kosmiczne, zbieżność przeciwieństw (*coincidentia oppositorum*), człowiek religijny (*homo religiosus*), człowiek symboliczny (*homo symbolicus*), religia archaiczna, religia kosmiczna, lina kosmiczna, nostalgia za rajem, dialektyka *sacrum* i *profanum*, terror historii, święte małżeństwo (*hieros gamos*), centrum świata, czas pozahistoryczny początku świata (*illud tempus*), mit wiecznego powrotu.

Hierofania w najszerszym tego słowa znaczeniu to coś, co objawia *sacrum*. Pojęcie hierofanii pełni w fenomenologii Eliadego funkcję przedmiotu religii, czyli *numinosum*. Hierofanie porządkują świat oraz dają człowiekowi religijnemu poczucie bezpieczeństwa i sensu³⁹. Są nimi: niebo, słońce, księżyc, woda, kamień, przedmioty, rośliny, zwierzęta, przestrzeń i czas, mity, symbole, które uzyskały w ludzkim poznawaniu rangę świętości. Przedmiot staje się hierofanią dopiero wtedy, „gdy przestaje być zwykłym przedmiotem świeckim i przybiera nowe «wymiary», wymiary sakralności”⁴⁰. Hierofanie są przejawami *sacrum* wyrażanymi w symbolach, mitach i rytuałach.

Według Eliadego symbolika jest przedłużeniem dialektyki hierofanii: „Wszystko to, co nie jest bezpośrednio uświęcone przez hierofanię, staje się święte przez swe uczestnictwo w symbolu”⁴¹. Większość hierofanii może stać się symbolami. Zasadnicza rola symbolu polega na tym, że „dzięki niemu trwa nadal proces hierofanizacji, a zwłaszcza na tym, że sam symbol jest hierofanią, a zatem objawia rzeczywistość świętą lub kosmologiczną”⁴². Różnica pomiędzy hierofanią a symboliką polega na tym, że hierofanie zakładają pewną przerwę w ciągłości doświadczenia religijnego i przejścia w *sacrum*, natomiast symbolika jest nawiązaniem stałej łączności człowieka z *sacrum*. Eliade wymienia trzy funkcje symboliki: jednoczesne wyrażenie różnorodnych znaczeń, powiązanie z kosmosem oraz przejrzystość polegająca na tym, że symbole są rozumiane przez ludzi niezależnie od czasów i kul-

³⁸ DUDLEY III, dz. cyt., s. 47; BRONK, dz. cyt., s. 273–277; MURPHY, art. cyt., s. 37–40; C. OLSON, *Eliade, the Comparative Method, Historical Context, and Difference*, w: RENNIE (wyd.), dz. cyt., s. 68.

³⁹ BRONK, dz. cyt., s. 284n.

⁴⁰ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 19; zob. RENNIE, dz. cyt., s. 7–16.

⁴¹ ELIADE, *Traktat o historii religii*, s. 439.

⁴² *Tamże*, s. 440.

tur⁴³. Myślenie symboliczne „umożliwia człowiekowi swobodne poruszanie się na różnych płaszczyznach rzeczywistości”⁴⁴. Jest ono nieodłącznie związane z ludzkim istnieniem, wyprzedza język i myślenie dyskursywne. Symbole odślaniają pewne aspekty rzeczywistości, które wymykają się wszelkim innym sposobom poznania⁴⁵. Eliade mówi o jedności duchowej ludzkości, o której istnieniu świadczy bezustannie odnawianie i powtarzanie archetypów oraz ponadkulturowe i ponadczasowe rozumienie symboli. Istotną rolę w odkrywaniu *sacrum* mają archetypy. Eliade używa tego terminu na określenie „modelowego wzorca”, czyli wzorca objawionego w micie, który jest stale odnawiany i aktualizowany na nowo w rytuale. Mit w społecznościach archaicznych oznacza „«historię prawdziwą», która ma niezwykłą wartość, ponieważ jest święta, brzemenna w znaczeniu i pouczająca”⁴⁶. Mit opisuje wydarzenie, które dokonało się w okresie wyjściowym, legendarnym czasie początków (*in illo tempore*). Mit jest „historią wzorcową” i każdy rytuał stanowi powtórzenie tego mitycznego archetypu⁴⁷. Dla społeczności archaicznych i pierwotnych mit jest: (a) historią działalności istot nadnaturalnych; (b) historią prawdziwą i świętą; (c) wzorem i modelem wszelkiej znaczącej działalności człowieka; (d) źródłem praktycznej wiedzy ujawniającej istotę i strukturę prawd kosmicznych, społecznych i antropologicznych (np. obecnej egzystencji człowieka, norm moralnych i prawd religijnych); (e) fundamentem doświadczenia religijnego, pozwalającego na uczestniczenie w znaczących wydarzeniach i twórczej działalności istot nadnaturalnych, np. przez udział w rytuałach kosmogonicznych mających na celu okresowe odnawianie świata⁴⁸

Recepcja poglądów Eliadego jest zarówno pozytywna, jak i negatywna. Krytyka jego poglądów koresponduje z ogólną krytyką fenomenologii religii jako jednej z dyscyplin religioznawczych. Zajmuje się ona badaniem istoty i znaczenia zjawisk religijnych oraz ich klasyfikacją. Charakteryzuje się podejściem synchronicznym z pominięciem często chronologii historycznej. Stosuje dwie podstawowe zasady pochodzące od niemieckiego filozofa EDMUNDA HUSSERLA, a mianowicie *epoché* (zawieszenie ze strony badacza sądu o prawdziwości zjawisk religijnych) i tzw.

⁴³ Tamże, s. 443–449.

⁴⁴ Tamże, s. 448.

⁴⁵ M. ELIADE, *Obrazy i symbole. Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, tł. M. i P. Rodakowie, Warszawa 1998, s. 15; zob. też DUDLEY, *dz. cyt.*, s. 55–63; RENNIE, *dz. cyt.*, s. 47–59; R.D. BAIRD, *Category Formation and the History of Religions*, The Hague 1971, s. 75–77.

⁴⁶ M. ELIADE, *Aspekty mitu*, tł. P. Mrówczyński, Warszawa 1988, s. 7.

⁴⁷ TENŻE, *Traktat o historii religii*, s. 423; TENŻE, *Mit wiecznego powrotu*, tł. K. Kocjan, Warszawa 1998, s. 14, 31–33, 46–49, 112–115; TENŻE, *Aspekty mitu*, s. 11.

⁴⁸ ELIADE, *Aspekty mitu*, s. 23n; TENŻE, *Mit wiecznego powrotu*, s. 14; zob. też I. STRENSKI, *Mirce Eliade: Some Theoretical Problems*, w: A. CUNNINGHAM (wyd.), *The Theory of Myth. Six Studies*, London 1973, s. 68–76; DUDLEY III, *dz. cyt.*, s. 72–75; RENNIE, *dz. cyt.*, s. 63–76; BAIRD, *dz. cyt.*, s. 77–82; TOKARSKI, *Eliade i Orient*, s. 62n; BRONK, *dz. cyt.*, s. 288n; R.A. SEGAL, *Are There Modern Myth?*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 25n.

wizję ejdetyczną (*eidōs* = istota), polegającą na zrozumieniu istoty zjawisk za pomocą empatii i intuicji. O ile zawieszenie sądu służy obiektywizmowi, to intuicyjne zrozumienie istoty zjawisk wprowadza w dużym stopniu subiektywizm. Można powiedzieć, że metodologia fenomenologii religii charakteryzuje się od samego początku wewnętrznym napięciem, a nawet sprzecznością dwóch tych zasad⁴⁹. Metodologicznie fenomenologia religii opiera się na założeniach filozoficznych. Dotyczą one istoty religii i natury doświadczenia religijnego, a zakładają niesłusznie identyczność faktów religijnych, występujących u różnych ludów i narodów. Inną praktyczną trudnością jest wielość zjawisk religijnych. Żaden fenomenolog religii nie może objąć wszystkich zjawisk religijnych występujących u wszystkich ludów, a wybrane zjawiska są często badane w oderwaniu od szerszego kontekstu kulturowo-religijnego.

Tokarski sądzi, że krytyka Eliadego może wynikać z niezrozumienia jego języka i systemu wartości oraz zespołu stosowanych metod i celów badawczych. Jest niezwykle trudno ogarnąć całą wielojęzyczną i zróżnicowaną twórczość religioznawczą, filozoficzną i literacką. Eliade jest autorem około 40 książek i 2000 innych pozycji bibliograficznych. Nigdy wprost nie odpowiadał on na krytykę uczonych⁵⁰.

Eliadego krytykują etnologowie: JOHN A. SALIBA, EDMUND LEACH, LORD RAGLAN, ANNEMARIE DE WAAL MALEFIJT, WILLIAM LESSA, FESTON LA BARRE, WILLIAM ANTHONY F.C. WALLACE, ALICE KEHOE; religioznawcy: KURT RUDOLPH, NINIAN SMART, ROBERT D. BAIRD, IVAN STRENSKY, RICHARD F. GOMBRICH, DONALD WIEBE, ROGER CORLESS, RUSSELL T. MCCUTCHEON, ROBERT SEGAL, JONATAN Z. SMITH, HANS H. PENNER, ALLAN W. LARSEN, SIERGIEJ A. TOKARIEW oraz teolodzy: THOMAS J.J. ALTIZER, KENNETH HAMILTON. W obronie Eliadego stanęli m.in.: MAC LINSKOTT RICKETTS, IOAN PETRU CULIANU (COULIANO), ADRIANO MARINO, GUILFORD DUDLEY III, DAVID CARASSCO, CARL OLSON, DOUGLAS ALLEN, DANIEL PALS, BRYAN RENNIE, KEES W. BOLLE.

Wielu zarzuca mu, że posługuje się faktami religioznawczymi celem uzasadnienia wcześniej przyjętych twierdzeń oraz założeń metodologicznych i filozoficznych. Najczęściej stawia się mu zarzuty ahistoryczności, apriorycznej spekulacji i dowolnego zestawiania danych na podstawie przypadkowych podobieństw oraz

⁴⁹ U. KING, *Historical and Phenomenological Approaches to the Study of Religion. Some Major Development and Issues under Debate since 1950*, w: F. WHALING (wyd.), *Contemporary Approaches to the Study of Religion in 2 Volumes*, t. I: *The Humanities*, Berlin 1983, s. 14–19, 73–87; E.J. SHARPE, *Comparative Religion. A History*, London 1975, s. 243–246, 248n; W.G. OXTOBY, *Religionswissenschaft Revisited*, w: J. NEUSNER (wyd.), *Religions in Antiquity. Essays in Memory of Erwin Ramsdell Goodenough*, Leiden 1968, s. 579; DUDLEY III, *dz. cyt.*, s. 119–121; A.W. LARSEN, *The Phenomenology of Mircea Eliade*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 57; BRONK, *dz. cyt.*, s. 193–199.

⁵⁰ TOKARSKI, *Szkola Chicago*, s. 61, 63, 65, 68n; zob. bibliografie: D. ALLEN, D. DOEING, *Mircea Eliade. An Annotated Bibliography*, New York 1980 (zawiera ponad dwa tysiące pozycji); trzypięciotomowa bibliografia sporządzona w końcu lat dziewięćdziesiątych XX w. przez Rumuna Handoca.

wydawania sądów normatywnych o wyższości lub niższości religijnych manifestacji, a także o najwyższych i najgłębszych aspektach rzeczywistości oraz prawdziwej naturze człowieka. Dowolnie zakłada on istnienie ogólnych struktur i prawidłowości rządzących zjawiskami religijnymi. Bada ponadhistoryczne i uniwersalne struktury, a nie konkretne i historyczne zjawiska religii. Szerokie rozumienie pojęcia religii sprawia, że religia utożsamia się z całością kultury, a badania religii stają się badaniami kultury w ogóle. Eliade preferuje społeczeństwa archaiczne i pierwotne oraz ich ahistoryczną ontologię, leżącą u podstaw każdej religii⁵¹.

Krytyka dotyczyła zarówno teorii i metody, jak i pewnych szczegółowych badań Eliadego (np. inicjacji, mitu, szamanizmu, symboliki, religii ludów australijskich)⁵². Krytykowano założenia ontologiczne, etnocentryzm, skrywaną teologię, postawę ahistoryczną, konserwatyzm i pesymizm kulturowy, niejasną pozycję metodologiczną kategorii *sacrum* jako nieempirycznej, transcendentnej kategorii filozoficzno-teologicznej (aprioryczna forma świadomości), pośrednie sprzyjanie teologii „śmierci Boga” i swoistemu ateizmowi (zarzut teologów wynikający z nieuściślenia ogólnego pojęcia *sacrum* oraz niedoceny Boga i innych istot nadnaturalnych)⁵³, konieczną zależność rytuałów i mitów (nie zawsze rytuały odwołują się do mitów ani też mity nie zawsze są podstawą rytuałów), brak podziału na sferę religijną i świecką u ludów pierwotnych, faworyzowanie kultury indyjskiej, brak intensywnych etnologicznych badań terenowych, nieweryfikowalność generalizacji na drodze indukcyjnego wnioskowania (zarzut ten odbiera Eliademu walor naukowości, ale nie kwestionuje jego odkrywczoci, intuicyjnego wglądu i głębi myślenia).

Należy dodać, że Eliade nie prowadził badań terenowych u ludów pierwotnych (niepiśmiennych), w czym podobny był do WILHELMA SCHMIDTA. Afrykaniści odczuwają niedosyt, że Eliade za mało lub wcale nie uwzględniał tradycyjnych religii

⁵¹ Zob. ALLEN, *dz. cyt.*, s. 178–181, 195–198, 223–227, 235–239, 246; BAIRD, *dz. cyt.*, s. 86n; PALS, *dz. cyt.*, s. 188; R. CORLESS, *Building on Eliade's Magnificent Failure*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 3–9; R.T. MCCUTCHEON, *Methods, Theories and the Terrors of History: Closing the Eliade Era with Some Dignity*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 11–23; LARSEN, *art. cyt.*, s. 57; ALLEN, *art. cyt.*, s. 208–211, 219, 224n, 227, 229–233; BRONK, *dz. cyt.*, s. 281n, 289.

⁵² Zob. DUDLEY III, *dz. cyt.*, s. 37–42; BERNER, *art. cyt.*, s. 350–353; BRONK, *dz. cyt.*, s. 278n, 281, 285n, 289–292; TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 77–93.

⁵³ TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 72; J. OLSZEWSKI, *Swoistość chrześcijaństwa w odniesieniu do innych religii u M. Eliadego*, Kraków 1994. Według ELIADEGO (*W poszukiwaniu historii*, s. 5) religia „nie oznacza bynajmniej wiary w Boga, bogów czy duchy, ale (...) odnosi się do doświadczenia *sacrum*, wiąże się przeto z pojęciami bytu, znaczenia i prawdy” Teolog Thomas ALTIZER (*Mircea Eliade and the Dialectic of the Sacred*, Philadelphia 1963) wyprowadził z dialektyki *sacrum* i *profanum* swoistą wersję swej „teologii śmierci Boga”; zob. TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 65; ALLEN, *dz. cyt.*, s. 120n, 231–243; BAIRD, *dz. cyt.*, s. 86–91, 152–154; STRENSKI, *art. cyt.*, s. 42n, 47n, 52, 58, 76; PALS, *dz. cyt.*, s. 189–192; RENNIE, *dz. cyt.*, s. 101–106, 123–132, 179–204; MURPHY, *art. cyt.*, s. 40, 47; N.J. GIRARDOT, *Smiles and Whispers: Nostalgic Reflections on Mircea Eliade's Significance for the Study of Religion*, w: RENNIE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 149; B. RENNIE, *The Meaning and End of Mircea Eliade*, w: TENŻE (wyd.), *dz. cyt.*, s. 280n.

Afryki Subsaharyjskiej. Inni stwierdzają u niego brak odniesień do religii chińskich i islamu. Eliade zachwycał się religijnością ludową Rumunii, która — jak sądził — przechowuje elementy najstarszych wierzeń przedchrześcijańskich w połączeniu z chrześcijańskimi⁵⁴. Eliade propagował tzw. religię kosmiczną, w której pierwszorzędną rolę odgrywają: symbol i obraz, religijny szacunek do ziemi i życia oraz przeświadczenie, że *sacrum* objawia się w tajemnicy płodności i odnowy kosmicznej, a nie przez wydarzenia historyczne. Zdaniem ANDRZEJA BRONKA ta postawa Eliadego przypomina jońskich filozofów przyrody⁵⁵. Religia kosmiczna nie utożsamia się z żadną konkretną religią czy wyznaniem, ale jest otwarta na *sacrum* oraz postrzega człowieka i świat jako integralną jedność. W takiej religii nie ma miejsca na transcendentnego i osobowego Boga oraz życiową więź człowieka z Nim. Choć Eliade przypisuje judaizmowi, a zwłaszcza chrześcijaństwu — przez fakt wcielenia Boga w dzieje świata — szczególne znaczenie, to równocześnie jest krytyczny wobec tradycji judeochrześcijańskiej, która przez umożliwienie powstania i rozwoju nauk szczegółowych przyczyniła się do desakralizacji świata. Eliade żywił nadzieję, że Zachód i chrześcijaństwo odzyskają pierwotny kosmiczny i sakralny wymiar rzeczywistości przez zapoznanie się z religijnością ludów archaicznych i pierwotnych oraz wielkimi religiami Orientu⁵⁶.

Nie trzeba zgadzać się z wielkim uczonym i humanistą rumuńskim, ale z pewnością warto go czytać. Tym bardziej, że mamy obecnie do dyspozycji ponad 30 jego książek w tłumaczeniu polskim. Znaczenie Eliadego wyraża się w pracy naukowej jego uczniów, którzy kontynuują twórczość naukową swego mistrza. Religioznawczy dorobek naukowy Eliadego był w ostatnich latach (1990, 2006 w Bukareszcie i Chicago, 2007 — w Warszawie i Opolu) przedmiotem dyskusji, konferencji i debat⁵⁷. Z pewnością Eliade przyczynił się do wzrostu popularności religioznawstwa wśród nauk humanistycznych oraz był jednym z najbardziej oryginalnych, twórczych i wpływowych uczonych oraz humanistów II poł. XX w.

4. Zakończenie

Mircea Eliade dominował w religioznawstwie II poł. XX w., a jego bogata spuścizna naukowa i działalność organizacyjna w Chicago była jednym z ważniejszych

⁵⁴ PALS, *dz. cyt.*, s. 188–190; BRONK, *dz. cyt.*, s. 291.

⁵⁵ Zob. ELIADE, *Zapowiedź równonocy*, s. 186n; BRONK, *dz. cyt.*, s. 291.

⁵⁶ BAIRD, *dz. cyt.*, s. 86n, 89n; ALLEN, *art. cyt.*, s. 211–216, 219–223; BRONK, *dz. cyt.*, s. 291n.

⁵⁷ Zob. TH.I. IDINOPULOS, E.A. YONAN (wyd.), *Religion and Reductionism. Essays on Eliade, Segal and the Challenge of the Social Sciences for the Study of Religion*, Leiden 1994; L.H. MARTIN, *Introduction: The Post-Eliadean Study of Religion and the New Comparativism*, „Method and Theory in the Study of Religion” 8 (1996), s. 13; zob. też BERNER, *art. cyt.*, s. 350; TOKARSKI, *Szkoła Chicago*, s. 57–59, 63–65; B. SKARŻYSKA, *Polska recepcja religioznawczej myśli Mircei Eliadego*, Warszawa 2002 (mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. S. Tokarskiego i obronionej na UKSW w 2003 r.).

etapów historii tej nauki. Po trzyletnim pobycie w Indiach i zakończeniu studiów filozoficznych na uniwersytecie w Bukareszcie został tam w latach 1933–1938 asystentem filozofa NAE IONESCOU, a po II wojnie światowej wykładał w Paryżu i od 1957 r. na Wydziale Teologii (*Divinity School*) Uniwersytetu w Chicago. Eliade był członkiem wielu akademii nauk i towarzystw naukowych oraz doktorem *honoris causa* kilkunastu uniwersytetów.

Wielojęzyczna i bogata twórczość religioznawcza i literacka obejmuje około 40 książek i 2000 innych pozycji bibliograficznych. Religioznawczy dorobek naukowy Eliadego jest wyrazem jego geniuszu, ogromnej pracowitości, erudycji, stosowania różnych podejść badawczych i opanowania ogromnego materiału porównawczego, dotyczącego różnych przestrzeni geograficznych i epok historycznych. Łączył umiejętnie badania nad szczegółowymi zagadnieniami z podejściem porównawczym i syntetycznym, dającym zrozumienie i wyjaśnienie danych fenomenów religijnych i samej religii. Znawcy i krytycy jego twórczości wskazują na dopełnianie się wątków religioznawczych, filozoficznych i literackich. Recepcja poglądów Eliadego jest zarówno pozytywna, jak i negatywna. Krytyka dotyczy ogólnej koncepcji religii, metod badawczych oraz założeń filozoficznych. Ponadto odnosi się ona zarówno do pewnych szczegółowych badań Eliadego, jak i całościowego oraz syntetycznego ujęcia religii człowieka archaicznego i pierwotnego oraz wyznawców współczesnych religii.

Religioznawca rumuński zebrał i opracował według określonego systemu niezwykle bogaty materiał źródłowy. Jego dzieła będą zawsze kopalnią wiadomości, źródłem inspiracji oraz punktem wyjścia do dalszych badań religioznawczych i rozważań teoretycznych. Przez twórczość naukową oraz działalność dydaktyczną i organizacyjną Eliade przyczynił się do uznania autonomii i niezależności religioznawstwa wśród nauk humanistycznych. Z pewnością należał on do najbardziej oryginalnych i wpływowych badaczy religii oraz humanistów II poł. XX w.

Mircea Eliade's significance for the study of religion in the 20th c.

Summary

Mircea Eliade (1907–1986) dominated in the study of religion in the second half of the 20th century, and his rich scientific output and organizational activity in Chicago belonged to the more important stages in the history of this science. After a three-years' stay in India, he finished philosophical studies at the University of Bucharest, where he became an assistant of a philosopher Nae Ionescu in the years 1933–1938. After World War II he lectured in Paris and since 1957 — at the Divinity School of the University of Chicago. Eliade was a member of many Academies of Sciences and scientific societies as well as a *honoris causa* doctor of several universities.

His abundant scientific output in religious studies and in literature includes approximately 40 books and 2,000 other bibliographical works. Eliade's scientific work pertaining to the study of religion reflects his genius, diligence, erudition, application of various research approaches and the command of a huge comparative material concerning different geographical spaces and historical epochs. He skillfully combined studies on particular problems with a comparative and synthetic approach, which gave understanding and explanation of given religious phenomena and religion itself. Experts and critics of his work point to the complementation between the threads pertaining to religion, philosophy and literature. The reception of Eliade's views is both positive and negative. The criticism concerns the general concept of religion, research methods and philosophical assumptions. Besides, it refers both to Eliade's particular studies (e.g. on shamanism, initiation, myth, symbolism, religions of Australian peoples) and the overall and synthetic view on the religion of the archaic and primeval man, and the followers of contemporary religions.

The Romanian scholar of religions collected and described an extremely abundant source material. His works will always be a mine of information, a source of inspiration and the starting point for further studies on religion and theoretical discussion. Through his scientific work as well as didactic and organizational activity, Eliade contributed to the recognition of the autonomy and independence of the study of religion among the humanities. He certainly belonged to the most original and influential researchers of religions and humanists of the second half of the 20th c.